

The necessity of correcting the manuscript of "Aql e Bidar" by Sultan Bahu

 Manzoor Ataulkarim¹

 Mastali parsa Gholamreza²

 Nazia, Uzma Zareen³

Submitted: 2024-11-26 Revised: 2024-12-24 Accepted: 2024-12-31 Published: 2025-06-01 pp.244-263

Abstract:

Hazrat Sultan Bahoo is one of the great religious and mystical scholars and one of the prominent writers and poets of Arabic, Persian and Punjabi languages. He has written 140 books in the field of Sufism and mysticism, which includes one book in Punjabi language and 139 other books in Persian language, including prose and a divan of poetry. Bahoo- founder of the Qadiriyya famil- whatever he said and whatever he wrote against his contemporaries, the people accepted it with open heart and mostly became his disciples. So his words have a deep impact on people. The title of this research is "The necessity of correcting the manuscript of "Aql e Bidar" by Sultan Bahu". The book Aql e Bidar is a manuscript whose date of authorship is unknown, but it is often believed that it was written during the reign of King Aurangzeb Alamgir. The mysteries of the names of ALLAH (Attributes), the interpretation of Faqr (فقر) and the rank of Faqr, the Role and Importance of Hoo (هو), the goals and objectives of the chain of Qadiriya, and the details and assessment of evil scholars are mentioned in this book. His writings have been translated in many languages and are taught across the world. He holds a distinguished and celebrated position among all-time great Punjabi Sufi poets and his poetry always remained popular among academics as well as common people alike. The main subject of this book is the methods of struggling and meditating in the way of God And this book is written in prose mixed with rhythmic and rhyming style.

Keywords: Necessity of correction, Bahoo, Punjabi, Qadiriyya, Irfan.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

- 1- PhD. Candidate in Persian Language and Literature. Department of Persian Language and Literature. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Allameh Tabatabai University, Tehran. Iran.
- 2- (Corresponding author) Head of Department of Persian Language and Literature. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Allameh Tabatabai University, Tehran. Iran.
- 3- Associate Professor. Department of Persian Language and Literature. Oriental colleger Punjab University. Lahore. Pakistan.

References

- Ali, Sultan Al-Taf, The Life and Works of Sultan Bahu in Persian "and a Reflection on His Thoughts," Persian Research Center of Iran and Pakistan, First Edition "1381 SH"
- Ali, Sultan Hamid- Manaqib-i Sultani. Lahore: Pakistan, Malik Chanan Din Publishers (1956) (Regd).
- Amirkhan Niazi, Syed, translator of the Ruhiyah treatise, Lahore: Al-Arifin Publications, "1379 SH"
- Anousheh, Hassan, Persian Literature in the Subcontinent Vol. 4, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran "1323 SH"
- Arya, Dr. Gholamali, The Chishti Order in India and Pakistan, Tehran, Zavar, "1364 SH"
- B. Nasimi, Diwan Bahu: Publications of Hazrat Sultan Bahu Academy, Lahore. "1990 AD"
- Bashari, Javad "Two Fifth Century Manuscripts in Eastern Kufic Script in Pakistan" Aineh Pazhoohesh Journal, Farvardin and Ordibehesht. Issue 181. pp. 225-254. "1399 SH"
- Khan Baba, Mashar, A List of Printed Persian Books in Tehran. "1373 SH"
- Maldonado Garcia, M. I. - Frequency Counts in South Asian Poetry; Sultan Bahu's Concept of Mystical Love. A Research Journal of South Asian Studies. Vol. 29(1) (2014) 333-344
- Manzavi, Ahmad, A Joint List of Persian Manuscripts in Pakistan, Islamabad, Persian Research Center of Iran and Pakistan. (1377 SH)
- Mevlana Rumi and Sultan Bahoo, Collection of selected essays, Sahibzada Sultan Ahmad Ali, Muslim Institute- London
- Mohammad, Shams Javad "A Look at the Life and Works of Sultan Bahu" - Educational and Research Journal of the University of Islamic Religions, Year 2 Issue 6 Winter 85
- MUSLIM Institute- Three Day International Hadrat Sultan Bahoo Conference. 20th, 21st & 22nd March. Islamabad. <http://muslim-institute.org/Galleries?album=17/Three-day-International-Hadrat-Sultan-Bahoo-Conference>. (2013)
- Noshahi, Aref, Ancient Pages, Antique Papers edited by Syed Mohammad Hossein Hakim, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Vol. 3, pp. 53-83. (1392 SH)
- Polanyi, M- The tacit dimension. London: Routledge Kegan Paul (1966).
- Ranjha, Muhammad Nazir, A List of Manuscripts: Persian Research Center of Iran and Pakistan, "1372 SH"
- Reber, A. S- Implicit learning and tacit knowledge. Journal of experimental psychology: General, (1989) 118(3), 219.
- Rizvi, History of Sufism in India, New Dehli, 1992.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Sajadi, Syed Jafar, Dictionary of Terms and Mystical Changes "Second Edition" Tehran: Tahouri Publications. "1354 SH"
- Shahryar Naqvi, Dr. Ba Haidar, Urdu and Persian Dictionary, Islamabad, Persian Research Center of Iran and Pakistan. "1370 SH"
- Syed, Amir Khan Niazi, Aql Bidar, translator. Al-Arifin Publications Lahore.
- Syed, Kolsoum-Sultan Al-Arifin Muhammad Sultan Bahu, Danesh Magazine "Spring and Summer Issue 17-18" "1367 SH"
- Zarrinkoub, Abdolhossein, Notes and Thoughts, Tehran, Tahouri. "1351 SH"

doi ضرورت تصحیح نسخه خطی «عقل بیدار» از سلطان باهوعظمی‌زرین نازیه^۳ غلامرضا مستعلی پارسا^۲ عطاءالکریم منظور^۱

از صفحه ۲۴۴ تا صفحه ۲۶۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

چکیده

حضرت سلطان باهو از علمای بزرگ دینی و عرفانی و از نویسندگان و شاعران برجسته عربی، فارسی و پنجابی است. وی ۱۴۰ عنوان کتاب در زمینه تصوف و عرفان تألیف کرده است که شامل یک کتاب به زبان پنجابی و ۱۳۹ کتاب دیگر به زبان فارسی از جمله نثر و دیوان شعر است. باهو، مؤسس سلسله قادریه، هر چه می‌گفت و هر چه بر ضد معاصرانش می‌نوشت، مردم با روی باز پذیرفتند و بیشتر شاگرد او شدند. بنابراین سخنان او تأثیر عمیقی بر مردم می‌گذارد. کتاب عقل بیدار نسخه‌ای خطی است که تاریخ تألیف آن مشخص نیست، اما اغلب بر این باورند که در زمان پادشاه اورنگ زیب علمگیر نوشته شده است. اسرار اسماء الله (صفات)، تفسیر فقر و مرتبه فقر، نقش و اهمیت هوو، اهداف و مقاصد سلسله قادریه، و جزئیات و از علمای شرور نام برده شده است. نوشته‌های او به زبان‌های زیادی ترجمه شده و در سراسر جهان تدریس می‌شود. او در میان شاعران بزرگ صوفی پنجابی دارای جایگاه برجسته و مشهوری است و شعر او همیشه در بین دانشگاہیان و همچنین مردم عادی محبوبیت داشته است. در این مقاله سعی شده است ویژگی‌های این نسخه از جمله قدمت نسخه، املائی نسخه، واژگان و ویژگی‌های نوشتاری آن بررسی شود.

کلیدواژه‌ها: ضرورت تصحیح، باهو، پنجابی، قادریه، عرفان

Cite this article: Manzoor, Ataulkarim, Mastali parsa, Gholamreza, Nazia, Uzma Zareen. (2025) The necessity of correcting the manuscript of "Aql e Bidar" by Sultan Bahu. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-4, Issue-2, 244-263. <https://doi.org/10.22034/crc.2025.489264.1170>

۱. (نویسنده مسئول). دانشجوی دکتری. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی. دانشگاه علامه طباطبایی. تهران. ایران.

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. رئیس گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه علامه طباطبایی تهران. ایران.

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده شرق‌شناسی. دانشگاه پنجاب. لاهور. پاکستان.

مقدمه

این کتاب یک بار توسط چاپخانه سلطان باهو بدون تحقیق و تصحیح به چاپ رسیده است. متأسفانه با وجود انتشار این کتاب، به دلیل قرائت نادرست و روش غلط تصحیح سطوح بدون تحقیق، همچنان مشکلاتی در ثبت عبارات وجود دارد که نیاز به بازنگری دارد. چشم‌پوشی از نسخه‌های خطی قدیمی و معتبر و استفاده از نسخه‌های خطی متأخر، فاقد تاریخ و ناقص در هر چاپ، باعث ایجاد اشکال در روش‌شناسی و لغزش‌های بسیاری در تصحیح شده است.

ما همچنین سعی کرده ایم تا با بررسی‌های انتقادی علاوه بر ارائه کردن دشواری‌ها موجود در اصلاحات قبلی؛ با استفاده از دستنویس جدید، به ویژه دستنویس ۴۹۸۰ در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد پاکستان که از دستنویس‌های خطی استفاده شده در درست‌نویسی قدیمی‌تر و معتبرتر است، برخی از عبارات را تصحیح کنیم. در این تحقیق علاوه بر شماره ۴۹۸۰ نسخه، موفق به تهیه نسخه خطی جدید شماره ۲۳ عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم) شده ایم که در هیچ یک از تصحیحات استفاده نشده است.

۱. بیان مسئله

متون زیادی در زمینه مسائل اخلاقی نوشته شده است که سعی در اعتلای ارزش‌های انسانی و فضائل اخلاقی داشته‌اند از جمله این آثار، نسخه خطی عقل‌بیدار است که در زمان اورنگ‌زیب عالمگیر پادشاه هند در قرن ۱۶ هجری قمری به نثر آمیخته به نظم به رشته تحریر درآمده است. اهمیت و ضرورت تصحیح متون بر اهل تحقیق پوشیده نیست. از آن‌جا که ادبیات فارسی در شبه‌قاره سابقه‌های طولانی دارد، بررسی کتاب‌های نثر و نظم نویسندگان و شعرایی که در این جغرافیا زیسته‌اند خالی از فایده نیست. کتاب حاضر می‌تواند سبک و سیاق سلطان باهورا در دوره خویش به نمایش بگذارد. از این رو تصحیح و در اختیار قرار دادن این کتاب می‌تواند محققان را در سیر و دگرذیسی نثر عرفانی فارسی راهنمون باشد.

سلطان باهو ۱۴۰ کتاب و رساله نوشته است که از این میان فقط یک اثرش به زبان پنجابی است و بقیه آثارش به زبان فارسی هستند. از میان آنها فقط ۳۰ کتاب منتشر شده است. از کتاب‌های چاپی گذشته، باقی آثار وی به صورت نسخه خطی در بعضی از کتابخانه‌های پاکستان و خارج از کشور پراکنده شده‌اند. «خانابا، ۱۳۷۳: ۴۳» در مورد بسیاری از نسخ خطی آثار سلطان باهو که مزین به موضوعات عرفان و تصوف، ادب و مراحل تصوف، فلسفه و حکمت می‌باشد، هنوز تحقیق بایسته و شایسته‌ای صورت نگرفته است. آثار زیادی از صوفیای کرام شبه‌قاره که مشتمل بر ویژگی‌های اخلاقی و کردارسازی هستند، در قالب نسخ خطی در کتابخانه‌های هند و پاکستان نگهداری می‌شوند که نیاز به تصحیح داشته تا به محضر علاقه‌مندان و فرهیختگان زبان و ادبیات فارسی تقدیم گردد.

۲. روش پژوهش

امروزه با امکانات نوین پژوهشی مانند نرم افزارها و کتابخانه‌های برخط با قابلیت جستجوی پیشرفته، امکان تصحیح کتب و رساله‌های فارسی سلطان باهو بیش از گذشته فراهم شده است؛ به طوری که اگر همه این مطالب در اختیار مصححان پیشین قرار می‌گرفت، البته بسیاری از آنها توانایی انجام چنین امر خطیری را در اختیار داشتند. در واقع، اگر مصححان قبلی نیز نسخه‌های معتبر معاصر را در اختیار داشتند، کار تصحیح مجدد آثار سلطان باهو چندان لازم نبود و با زدودن بدخوانی تصحیحات پیشین یا انتخاب ضبط‌های درست‌تر به پایان می‌رسید.

روش گردآوری مطالب این مقاله مبتنی بر منابع و یافته‌های کتابخانه‌ای است و در نگارش آن شیوه‌ی تحلیلی توصیفی به کار رفته است. دسترسی به نسخ خطی جدیدی که پیش از این در اختیار مصححان نبود نیز ضرورت تصحیح مجدد این نسخه خطی "عقل بیدار" را دو چندان می‌کند.

۲/۱ ضرورت تحقیق

نارسایی‌های روش شناختی رسایل چاپی دوانی موجب شد که متن رساله‌ها با نابسامانی‌های متنوع ارائه شوند. از جمله ویرایشگران به دلیل محدودیت‌های کمی و کیفی نسخ خطی که در اختیار داشتند، غالباً قادر به تصحیح همه ایرادات دست نویس/دست نویس‌ها نبودند. در این تحقیق برای لزوم تصحیح این نسخه چهار دلیل ذکر کرده‌ایم که عبارتند از:

۱ به دست آوردن نسخه‌های خطی جدید و اقدام

۲. عدم روش‌مندی در گزینش و استفاده از نسخ خطی قبلی

۳ دش‌خوانی‌های نسخه خطی اصلی در چاپ و عدم مراجعه کاتبان بعدی به نسخه اصلی

۴ به دست آوردن شکل صحیح بسیاری از ابیات و عبارات پس از بررسی نسخه‌های خطی

۳. پیشینه پژوهش

علی‌رغم جایگاه سلطان باهو و پژوهش‌های انجام شده درباره‌ی احوال و آثار سلطان باهو، تصحیح نسخ خطی وی به طور شایسته مورد توجه واقع نشده است. تقریباً ۱۴۰ اثر ادبی به سلطان باهو منسوب کرده‌اند و در حال حاضر تنها ۳۰ کتاب وی به زیور طبع رسیده است. لذا نسخه‌های نادر و نایاب از آثار وی محفوظ در کتابخانه‌های خصوصی و عمومی سراسر جهان نیازمند تصحیح و چاپ هستند تا شخصیت برجسته علمی و ادبی وی بهتر و روشن‌تر به ادب‌دوستان معرفی گردد.

قبل از این تحقیق در دانشگاه ملی زبان‌های نوین، سه پایان‌نامه درباره‌ی سلطان باهو نوشته شده است. ۱. با عنوان "احوال و آثار سلطان باهو"؛ ۲. تصحیح نسخه خطی به عنوان "محبة الاسرار" و سوم "تحقیق در تلمیحات و اصطلاحات عرفانی در دیوان فارسی سلطان باهو"؛ اما درباره نسخه "عقل بیدار" هیچ تحقیقی تاکنون انجام نگرفته است.

از کتاب حاضر سه ترجمه به زبان اردو و فارسی توسط مترجمین مختلف که اغلب ایشان اعضای سلسله‌قادریه هستند «بدون تصحیح و چاپ کتاب» به زبان اصلی انجام گرفته است.

۴. هدف پژوهش

هدف ما این است که با زدودن ضبط‌های فاسد و سهوهای احتمالی کاتب با توجه به نسخ دیگر متنی هر چه پیراسته‌تر از نسخ این کتاب به دست خوانندگان و علاقه‌مندان تصوف و عرفان در شبه‌قاره بدهیم.

۵. پرسش بنیادین

"عقل بیدار" از نظر ارزش‌های زبانی، ادبی و سبک نگارش چه جایگاهی دارد و تصحیح متن این کتاب چه دستاوردهایی در حوزه‌ی متن پژوهشی، مطالعات تاریخی زبان فارسی و مطالعات عرفانی خواهد داشت؟

۶. بحث

نقد متن‌شناسی یا تصحیح متن از ظریف‌ترین و دشوارترین شاخه‌های نقد ادبی است که در آن منتقد می‌کوشد تا با دریافت و اصلاح دگرگونی‌های راه‌یافته در متن آن را به صحت و اصالت اولین خود بازگرداند و اساس و مقدمه‌ای برای شیوه‌های دیگر نقد ادبی است، عملی‌ترین و استوارترین رویکرد در نقد ادبی نیز به شمار می‌رود. (زرین کوب، ۱۳۵۱: ۴۲) یکی از وظایف مهم اهل فرهنگ و ادب، شناخت و معرفی آثار پیشینیان است. متونی که از لحاظ قدمت و نفیس بودن از اهمیت زیادی برخوردارند؛ این آثار در حقیقت ذخائر گران‌بهای زبان و ادبیات فارسی هستند.

از مهم‌ترین مباحث در باب حفظ فرهنگ و تمدن ایران اسلامی، انتقال متون اسلامی و شرح و تصحیح آنها در قالبی صحیح و به دور از تحریف و تصرف به نسل‌های آینده است. امروزه با گسترش و رشد فزاینده وسایل ارتباط جمعی و سیطره آن بر اذهان و جوامع و پیدایش و تبلیغ زبان و فرهنگ‌های کم‌عمق و بی‌ریشه، ضرورت پرداختن به حفظ آثار اسلامی که حامل بار هویتی و معنوی سلطنت عرفانی هستند بیش از هر زمان دیگر مشهود است. نسخه‌ی خطی عقل بیدار از سلطان باهو که به زبانی ساده و مرسل بر جای مانده است، هم به لحاظ محتوا بر مسائل غامض و دیرپاب علوم متداول عصر مؤلف و هم به دلیل نثر ساده و روان که گاه به زیبایی‌های لفظی و معنوی نیز آراسته شده و ارزش آن را افزون ساخته است، در زمره کتبی است که علیرغم جایگاه ویژه مؤلف و اثر، به آن پرداخته نشده و ضرورت شناسایی آن در راستای حفظ تمدن غنی شبه‌قاره و به عنوان حامل بار هویتی و معنوی آن، لازم و ضروری است. (نوشاهی ۱۳۹۲: ۱۷۸)

این اثر که با زبانی ساده و روان علمی و مزین به اشکال سبکی و بلاغی در قالب جملاتی کوتاه نوشته شده و مشتمل بر فصول مختلف در مورد تفسیر آیات و روایات، مشکلات فلسفی و دینی و توصیه‌های نویسنده علاوه بر عبارات عرفانی و مکاشفات نویسنده است.

۶/۱ سلطان باهو

تبارنامه وی را از سادات علوی دانسته و می‌گویند که اجدادش در قرن اول و پس از شورش عاشورا به هند مهاجرت کردند. آنها اول "در پند دادن خان" در ایالت جهلم، در کشور پاکستان و بعداً در قرن یازدهم ه.ق از آنجا در "شورکوت" سکونت گزیدند. (Ali: ۱۹۵۶: ۴۳)

پدرش مردی پارسا، حافظ قرآن، فقیه و متشرع و از منصب‌داران پادشاه هندوستان شاه جهان بود، با خانوادش به شورکوت از توابع جهنگ، استان پنجاب در سال ۱۰۳۸ ق سکونت گزید. سلطان باهو ۱۰۳۹ ق در قلعه قعرگان چشم به این جهان گشود. می‌گویند که مادر و پدرش پارسا و با تقوای بودند و به همین علت لقب "باهو" به وی داده شد. سلطان باهو خودش نیز ضمن تایید این مطلب در وجه تسمیه خودش گفته است: "زانکه باهو دائمی، باهو نهاد". (سید: ۵۶)

تحصیلات اولیه را نزد مادرش فراگرفت و سپس به تصوف تمایل یافت و پیش حبیب الله قادری به سیر و سلوک پرداخت. به فرمان وی به دهلی رفت و دست ارادت به عبدالرحمان قادری، استاد و پیر شیخ حبیب الله داد. بر اساس شواهد سلطان باهو پس از آنکه از شیخ پیر عبدالرحمان قادری خرقه خلافت یافت. وی به کابل، بغداد، مصر، شام، عربستان و روم سفر کرد و در طول مسافرت‌های خود به تعلیم و تعلم مشغول بود. گفته می‌شود که او در مسجد جامع، اورنگ زیب عالمگیر پادشاه هند را تلقین ذکر داد و بنا به درخواست وی رساله "اورنگ شاهی" را نوشت. (محمد جواد شمس، ۱۳۸۵: ۲۳)

حضرت سلطان باهو یکی از علمای دینی و عرفانی بزرگ و از جمله نویسندگان و شعرای ممتاز و برجسته زبان‌های عربی، فارسی و پنجابی است. ایشان در زمینه تصوف و عرفان ۱۴۰ اثر نوشته‌اند که شامل یک کتاب به زبان پنجابی و ۱۳۹ کتاب دیگر به زبان فارسی اعم از نثر و یک دیوان شعر است. (رانجها ۱۳۷۲: ۱۲۲) باهو که بنیان‌گذار سلسه سروریه قادریه می‌باشند، هرچه گفته از اعماق قلب گفته است، لذا کلامش در مردم تاثیر عمیق دارد.

وی در ۱۱۰۲ ق در سن ۶۳ سالگی چشم ازین جهان بست و اول در کاخ قعرگان و بعداً به دلیل خرابی قلعه، جسدش را به شورکوت منتقل کردند و در آنجا به خاک سپرده شد. (محمد جواد شمس: ۱۳۸۵: ۲۵)

سلطان باهو در اعتقادات خود به تشیع نزدیک بود تا آنجا که حتی معرفت خود را مدیون ارادتش به امام حسن و امام حسین علیهم السلام دانسته است. (انوشه: ۴۰۶)

خوانده است فرزند ما را مجتبی

دست بیعت کرد ما را مصطفی

خلق را تلقین بکن از بهر خدا

شد اجازت باهو از مصطفی

خاک پایم از حسین و وز حسن معرفت گشته است بر من انجمن

او معتقد بود که طریقت از شریعت جدا نیست و از این رو در حفظ سنت و آداب شریعت بیسار می‌کوشید. او عارف بالله را کسی می‌دانست که ظاهرش به شریعت محمدی ﷺ آراسته باشد. از این اثر می‌توان به این نتیجه رسید که وی عارفی اهل شریعت بوده است که به ویژه به اخلاق صوفیانه اهمیت می‌دهد. او تهذیب نفس و تصفیه باطن را شرط وصول به حق می‌دانست و به اجتناب از نفس اماره و دوری از هوای نفس فرا می‌خواند. باوجود آنکه خود چندان علم نیاموخت، مریدان را به فراگیری علم دعوت می‌کرد. (کی. بی. نسیم: ۱۱)

یکی از مهم‌ترین اندیشه‌های عرفانی وی اندیشه‌ی وحدت وجود است. موضوع وحدت وجود یکی از محوری‌ترین اندیشه‌های ابن عربی و مکتب عرفانی اوست که در طی تاریخ عرفان و تصوف، از سده ۷ ق به بعد، همواره طرفداران و منتقدان بسیاری داشته است. سلطان باهو به ویژه در اثرش عقل بیدار بارها بر این موضوع تاکید کرده است که "ولا موجود فی الکوین و لا مقصود الا هو". (سجادی، ۱۳۵۴: ۵۶)

باهو همچنین از فقر محمدی و مقامات فقیر نیز سخن به میان آورده است. وی از فقر محمدی برداشتی ادبی و اخلاقی دارد. او فقر محمدی را اوقیانوسی ژرف می‌داند که غواصان گوهر نایاب و تابناک صفای باطن، رضا به قضای الهی و معرفت حق به دست می‌آورند. با این همه او علم را ملازمه چنین فقری می‌داند. البته علم نیز زمانی نافع است که مسبوق به عشق باشد. در اثر حاضر، او به مقام شیخ و مراد و نیز به وصف و مدح شیخ عبدالقادر گیلانی، بنیانگذار طریقت قادریه پرداخته است. (منزوی: ۷۸)

۶/۲ سبب تألیف عقل بیدار

سلطان باهو در مقدمه عقل بیدار ضمن عبارات مختصری که در آن به مقام عالی و عرفانی خود اشاره کرده، به تفسیر و علت نگارش و دلایل تألیف آن را توضیح داده است. به تصریح وی محور نگارش عقل بیدار شناخت خداوند متعال و اسم اعظم وی است و محور فقر سلطان باهو "مشق تصور اسم ذات الله است و "مشق وجودیه" شرح دعوت القبور از جمله مهم‌ترین اصطلاحات عرفانی مذکور در کتاب مذکور مورد استفاده قرار گرفته که در دیگر آثار عارفان و سالکان دیده نمی‌شود.

گروهی از پیروان و مبتدیان خواهان تألیف نیز با توجه به مرتبه علمی و عرفانی جلیل وی در پی آن بودند که برای خود اثری داشته باشند تا با استفاده از مرجعی معتبر، مشکلات خود را در طریقت حل و فصل کنند. (آریا: ۱۳۶۴: ۳۲) به تصریح مولف اکثر این عده از سالکان، عارفان و مشایخ متعلق به طریقت‌های گوناگون عرفانی بودند که در پی یافتن پاسخ سوالات به او مراجعه کرده خواستار هم نشینی وی بودند.

۶/۳ مشخصات نسخه اصل

این دستنویس به شماره نسخه: ۴۹۸۰ در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد نگهداری می‌شود. تعداد برگ‌های نسخه حاضر ۲۸۹ برگ و تعداد سطور صفحه ۱۷ و تعداد میانگین کلمات سطر ۱۶ کتابت و در بعضی موارد این اوراق در نسخه جابجا شده است. (شهریارنقوی: ۱۳۲) جنس کاغذ، نازک کشمیری نخودی و جلد آن چرمی قهوه‌های بالب برگردان است. اندازه بیرونی نسخه ۴/۲۶ * ۴/۱۹ * ۵/۴ س.م؛ و اندازه درونی آن ۱۰ (م) ۱۱ (ت) * ۲۱ * ۴/۱۴ س م است. گاهی اوقات آیات قرآنی یا بخشی از یک آیه از متن افتاده است و بعداً توسط کاتب در حاشیه صفحه اضافه شده است. برای نمونه بنگرید به: ۶۲ الف، ۱۱۵ الف، ۲۰۱ الف. همچنین در کل این نسخه آیات قرآنی بدون ترجمه‌اند. (علی، ۷۶: ۱۳۸۱)

تعدادی از صفحات نسخه آب‌دیده و پوسیده و تعدادی از صفحات نیز با کاغذ وصالی مرمت شده است. خط متن نسخه به خط نستعلیق خوش به شنگرف می‌باشد. «نوشاهی: عارف، ۱۳۵۰: ۹۸» همچنین جدول بندی آغاز نسخه چند راه و گل و بوته‌نگاری و جدول بندی صفحه‌های دیگر دو راه شنگرف است. نشانه‌ها از جمله سرسوره، جزو، نصف، علامت رکوع و سجده، ربع و ثلث و حزب‌ها با شنگرف انجام شده است. نشانه آیات و احادیث پیامبرگرمی ﷺ با زمینه زرد و در وسط آن نقطه مشکی و در اطراف آن شش نقطه شنگرف (سده ۱۶ م) ملاحظه می‌گردد. دانگ قلم هم در سرفصل‌ها از متن بزرگتر نمی‌باشد.

آغاز و انجام نسخه این گونه است:

آغاز:

"هو الحی لا اله الا هو، فادعوه مخلصین له الدین، الحمد لله رب العالمین، ذالک بأن الله مول الذین آمنوا و ان الکافرین لا مولی لهم..... قاب قوسین، عظیم شان، او فنا فی الله لا مکان بحظور جان او احمد مجتبی محمد مصطفی صلی الله علیه و علی آله و اصحابه و سلم و اهل بیته اجمعین"

انجام:

باسم فقر فیض، رحمت با عطاء.
از اسم مع الله شد مشرف رویت لقاء. خدا فقط.

تمت بالخیر

اللهم صل علی سیدنا محمد و علی ال سیدنا محمد و علی اصحاب سیدنا محمد و بارک و سلم

۶/۳/۱ رسم الخط و املائی نسخه

۱-۱ رسم الخط و املائی نسخه

کاتب در اکثر موارد حرف‌های «پ، چ، گ» را به شکل «ب، ج، ک» نوشته است. مانند:

آنچه (۳ الف، ۱۳ الف)، بدانچه (۹ الف)، مرانچه (۹ ب)، بادشاه (۱ ب)، بادشاهی (۱۰ الف)، کمرهان (۱ ب)، پروردکار (۱ ب)، باز کردانیده (۴ الف)، آفریدکار (۴ الف)، نکرندگان (۷ الف)، مکرشما (۶ الف)، بزرگ (۱۱ ب)، برکزیدیم (۱۲ ب)، کردن نهادگان (۱۳ الف)، دوجند (۲۴ الف).

قاعدهٔ ذال فارسی در تمام متن، به شیوهٔ قدما رعایت شده است.

حرف «ژ» و «ث» در بیش‌تر موارد با سه نقطه ضبط شده است. مانند: ثواب (۱۰ الف)، مزده (۲۰ الف). البته باید گفت که در بیشتر موارد تعداد نقطه‌های سایر حروف رعایت نشده است. مانند: مزده (۱۰ الف).

حرف رای مفعولی گاهی به صورت متصل با کلمات به کار رفته است. مانند: خدایرا (۳ ب، ۱۳ ب)، ایشانرا (۴ الف، ۱۵ الف)، فرشتگانرا (۴ ب).

نشانهٔ نفی پیش از فعل، گاهی پیوسته و گاهی ناپیوسته نوشته شده است. مانند: نه پرستید (۱۰ الف)، نه ریزید (۱۰ الف)، نه در ایند (۱۱ الف)، مخورید (۴۵ الف)،

ساختن فعل‌های جعلی مانند: میدانندشان (۱۴ الف)

حرف «الف» در بعضی اسامی خاص عبری حذف شده است. مانند: اسمعیل (۶۰ الف)، توریت (۵ الف، ۶ الف، ۳۳ الف). در مورد انواع حذف و تخفیف در کلمات نیز این موارد قابل اشاره است:

حذف «ی» میانجی در بیش‌تر ترکیب‌ها مانند: ای‌تها ما (۶۸ ب) (۳۴ الف)، بآیتها روشن (۳۴ ب)، حجتها روشن (۳۷ الف)، درها هرچیزی (۷۷ الف).

حذف «ه» بیان حرکت که ناملفوظ است. مانند: حجتها روشن (۲۵ الف)، درجها (۸۰ الف)، خانها (۱۳۲ الف)، معجزها (۶۵ الف).

حذف الف یا همزه از فعل ربطی «است». مانند: اوست (۸۱ ب)، اینست (۸۳ ب).

حذف همزه از ضمایر در برخی موارد. مانند: برو (۱۵ الف)، ازو (۷ ب)، ازین (۸ ب).

در مورد انواع حذف و تخفیف در کلمات نیز این موارد قابل اشاره است

حذف «ی» میانجی در بیش‌تر ترکیب‌ها مانند: ای‌تها ما (۶۸ ب)، درها هرچیزی (۷۷ الف)، حجت‌ها روشن (۲۵ الف).

حذف «ه» بیان حرکت که ناملفوظ است. مانند: درجها (۸۰ الف)، خانها (۱۳۲ الف)، معجزها (۶۵ الف).

حذف الف یا همزه از فعل ربطی «است». مانند: ایشانند (۳۰ الف)، اوست (۸۱ ب)، اینست (۸۳ ب).

حذف همزه از ضمایر در برخی موارد. مانند: برو (۱۵ الف)، ازو (۷ ب)، ازین (۸ ب)

۲/۳/۶ ویژگی‌های واژگانی

ویژگی‌های زبانی: شماری از واژه‌های کهن نسخه عبارت‌اند از:

آواز برداشتن : (منسوب داشتن) [ب ۶۱]؛ مدت نام‌زده : (اجل مسمی) [الف ۱۵۸]؛ افریشم : (ابریشم) [ب ۱۹۴]؛ افسوس کردن : (ریشخند و مسخره کردن) [الف ۳]؛ انباز کردن : (شریک ساختن) [الف ۷۷]؛ انگور بُنان : (درخت انگور) [ب ۱۵۸]؛ بزغ : [ب ۹۶]؛ بزغ : (گناه) [الف ۲۳]؛ پساویدن : (لمس کردن) [ب ۶۲]؛ پی کردن : (رگ را بریدن) [ب ۹۳]؛ الف : (تونگری) [الف ۲۳]؛ چفساندن : (چسبانیدن) [ب ۸۸]؛ رسن (ریسمان) [الف ۳۷]؛ حاجت کلان : (غایط) [ب ۶۲]؛ خرمائین : (نخل) [ب ۱۶۸]؛ خلیش : (گل و لای) [الف ۱۴۲]؛ دشمنایگی : (دشمنی کردن) [ب ۸]؛ دوسالینه : (شتر ماده که آن را در دوران جاهلیت به نذر و مانند آن رها میکردند تا خود چرا کند) [الف ۷۲]؛ دینه‌روز : (دیروز) [ب ۲۲۶]؛ الف : (صاحب آبرو) [ب ۳۲]؛ سپیدشویان : (حواریون) [الف ۳۳]؛ ستوهانیدن : (با اصرار چیزی را مطالبه کردن) [ب ۲۷]؛ سگالش : (اندیشه بد داشتن) [ب ۱۳۱]؛ شتالنگ : (استخوان زیر زانو) [ب ۶۲]؛ کابین : (مهریه) [ب ۲۳]؛ ب : (دو موی) [ب ۷۲]؛ مگاک : (گودال عمیق) [الف ۳۷]؛ نسک : (عدس) [ب ۶]؛ نفیر : (نالۀ بلند) [ ]؛ نماز کردن : (نماز خواندن) [ب ۱۴]؛ بزنی کردن (الف ۲۱)

۳/۲/۶ ویژگی‌های زیبایی

جمع بستن ضمیر منفصل: مایان (ب ۱۰، ب ۱۲، ب ۱۳ الف)
جمع بسته شدن کلمات عربی با علامت جمع فارسی: امتان (ب ۷)؛ قواعدها (ب ۱۲)؛ آیت‌ها (ب ۷۸)
ابدال: در برخی کلمات حرفی به جای حرف دیگر به کار رفته است: بزغ / وزغ [ب ۹۶]؛ افریشم / ابریشم [ب ۱۹۴]؛ نبشت / نوشت [ب ۲۰]؛ شنوده / شنیده [ب ۴۹].
به کار رفتن «را» در معنای «به»: [ب ۷۹].
آمدن رای نشانه مفعول در انتهای جمله: [الف ۶۴].
ادغام: گاهی در کلمات با دو حرف هم‌جنس یا قریب‌المخرج، یک حرف حذف شده است؛ مانند: راستر / راست‌تر [ب ۲۸]؛ سخت‌ترین / سخت‌ترین [ب ۷].

فعل‌های پیشوندی آمده شده در متن ازین قرار است: بازگردند (الف ۱۹)، بازداشته‌اند (ب ۲۴)، برانگیخته شوید (ب ۱۹۹ الف)، فرودروید (الف ۱۳۱)، برافتادن، بازدارد (ب ۱۴۰)، دررفتن، فرودآمد (ب ۸۷)، فروگذارد (ب ۸۳).
فاصله افتادن میان ارکان فعل مانند: نمی‌ایمان آرند (ب ۷۴)

۴/۶ دلایل ضرورت تصحیح مجدد نسخه خطی عقل بیدار

در تصحیح، مهم‌ترین و دشوارترین قسمت کار، شناخت و شناسایی نسخه‌هاست. زیرا نسخه‌شناسی رساله‌ها شامل جزئیاتی است که بدون توجه به آنها فرآیند شناسایی نسخه‌ها کامل نخواهد شد؛ از جمله این که بیشتر رساله‌ها به پیوست مجموعه‌های خطی کتابت شده‌اند. به دلیل عدم تحقیق در نسخه‌های موجود نسخه خطی عقل بیدار و عدم استفاده از

نسخه‌های خطی معتبرو با استفاده از روشی نامشخص در اصلاح و ایجاد اشکال در آن، اختلالاتی در این چاپ وجود دارد و این امر بازخوانی و تصحیح نسخه مذکور را ضروری می‌سازد. در این تحقیق چهار دلیل برای بازخوانی و تصحیح نسخه خطی عقل بیدار استناد شده است که عبارتند از:

۱/۴/۶ یافت شدن نسخه‌های خطی جدید و اقدام:

- دستنویس شماره ۳۷۳۱ کتابخانه گنج بخش اسلام آباد
- دستنویس شماره ۱۸ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»
- دستنویس شماره ۴۱ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»
- دستنویس شماره ۲۸ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»
- دستنویس شماره ۱۷ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»
- دستنویس شماره ۲۳ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»
- دستنویس شماره ۳۱ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»
- دستنویس شماره ۳۷ کتابخانه عارفین جهنگ «مؤسسه مسلم»

۲/۴/۶ فقدان روش در انتخاب و استفاده از نسخه‌های خطی قبلی

برای روشن شدن موضوع، ابتدا نسخه‌های خطی مورد استفاده در ۸ نسخه عقل بیدار را معرفی کرده و سپس عدم روش شناسی در انتخاب نسخه‌ها را بررسی کرده ایم:

۱/۴/۲/۶ معرفی نسخ:

نسخه اساس

- ۱: محل نسخه: گنج بخش اسلام آباد
- کاتب: نامشخص
- شماره نسخه: ۴۹۸۰
- خط: نستعلیق
- تاریخ کتابت: سده ۱۲
- تعداد صفحات: ۲۰۱
- تعداد سطور صفحه: ۱۷
- تعداد میانگین کلمات سطر: ۱۶

که قدیم‌ترین و کامل‌ترین و نزدیک‌ترین نسخه به زمان مؤلف است که در حال حاضر در دست است
نسخ بدل:

۲: محل نسخه: گنج بخش اسلام آباد

کاتب: نامشخص

شماره نسخه: ۳۷۳۱

خط: نستعلیق پخته

تاریخ کتابت: ۱۲۷۵هـ

تعداد صفحات: ۲۶۵

تعداد سطور صفحه: ۱۳

تعداد میانگین کلمات سطر: ۸

۳: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم).

کاتب: گل محمد سندهی بهارپوری

تاریخ کتابت: ۱۳۲۳هـ

تعداد صفحات: ۱۵

سطور صفحه: ۱۷

تعداد میانگین الفاظ سطر: ۱۶

خط نستعلیق.

شماره نسخه: ۱۸.

۴: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم)

کاتب محمد شهباز،

تاریخ و محل کتابت ۱۳۳۳هـ ، دربار شریف.

تعداد صفحات: ۵۷

سطور یک صفحه: ۱۱،

تعداد میانگین الفاظ سطر: ۹. خط نستعلیق.

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۵: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم)

کاتب: بهادرشاه قادری سلطانی،

تاریخ کتابت ۱۳۴۰/۵/۱۹۲۲م.

تعداد صفحات ۳۰

تعداد سطور یک صفحه ۱۳،

تعداد میانگین کلمات در یک سطر ۱۲.

خط نستعلیق.

۶: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم)

کاتب سلطان احمد،

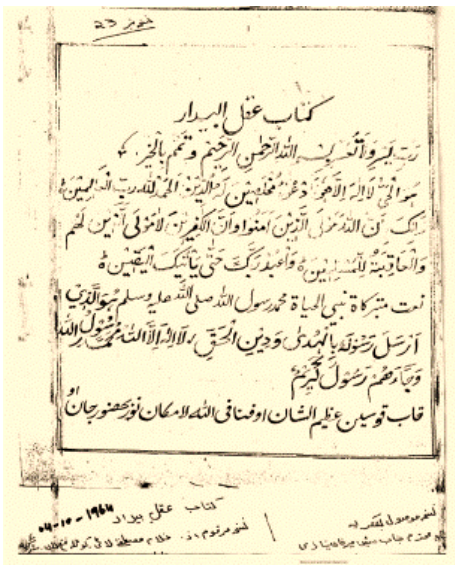
تاریخ کتابت ۱۳۴۳/۵/۱۹۲۵م،

تعداد صفحات ۱۲

تعداد سطور یک صفحه ۱۴،

تعداد میانگین کلمات سطر ۶.

خط: نستعلیق.

۷: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم)

کاتب غلام باهو،

تاریخ کتابت ۱۳۸۸/۱/۱۹۶۸م،

تعداد صفحات ۶۹،

تعداد سطور یک صفحه ۲۴،

تعداد میانگین کلمات در یک سطر ۲۱.

خط نستعلیق.

شماره نسخه ۴۱.

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۸: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم)

کاتب غلام مصطفی لاتی.

تاریخ کتابت: ۲۷ جمادی الاول ۱۳۸۴/۱۹۶۴ م.

تعداد صفحات ۱۸۲.

تعداد سطور در یک صفحه ۱۱،

تعداد میانگین الفاظ سطر: ۱۳.

خط نستعلیق:

شماره نسخه: ۲۳

۹: محل نسخه: عارفین کتابخانه جهنگ (موسسه مسلم)

کاتب و تاریخ کتابت: نامشخص.

تعداد صفحات ۵۰،

تعداد سطور یک صفحه ۳۰،

تعداد میانگین کلمات سطر ۲۲.

خط نستعلیق.

۵/۶ اشتباهات کاتب در نسخه مرجع

گفتنی است که در بعضی موارد خط‌هایی دیگر نیز در ترجمه اثر ملاحظه می‌شود که ظاهراً ارتباطی با نویسنده‌ی اثر نداشته،

بلکه کاتب نسخه در هنگام کتابت مرتکب اشتباه شده است. همین مسئله نشان می‌دهد که کاتب به فارسی مسلط نبوده

است. در جدول زیر به چند نمونه از خط‌های کاتب اشاره خواهد شد:

غلط	صفحه	صحیح
شبانگاه	۱۴۷ الف	شب آنگاه
بیاماید	۴۰ ب	بی‌آماید
بوستان‌های شان	۵۰ ب	پوست‌های شان
کوش‌ها	۵۲ ب	کوشکها
سو کند	۷۴ ب	سود کند
برده دارنده	۷۵ الف	بردارنده
مرآن	۷۷ ب	مران

۶/۶ نمونه متن کتاب "عقل بیدار"

عقل بیدار منقبت نامه ای است سرشار از معارف اخلاقی و عرفانی که سلطان باهو آن را در نثر مسجع نوشته و در آن شعاری از خود آورده است. در این متن نیز مانند دیگر آثار عرفانی قرن شانزدهم عبارات عربی فراوانی وجود دارد و مفاد آن مستند به آیات، احادیث قدسی، روایات، حکایات و غیره است.

در پرتو تعالیم حضرت سلطان باهو رحمه الله عقل نمی‌تواند به واقعیت مطلق برسد. زیرا عقلی که انسان را برای رسیدن به حق تعالی راهنمایی می‌کند، عقل کل است و این عقل زمانی بیدار می‌شود که انسان با ذکر قلبی، نفس، وجود واقعی خود را بیدار کند. سپس این عقل حقیقت را روشن می‌کند و تصمیمات آن خیر را در جامعه مستقر می‌کند و بدی را ریشه کن می‌کند. «بشری، جواد ۱۳۹۹: ۲۲۵-۲۵۴» نکات اساسی برگرفته از آنچه در تعالیم حضرت سلطان باهو درباره عقل بیان شد به شرح زیر است:

به فرموده سلطان العارفین حضرت سلطان باهو (۱) عقل نور است - (۲) صاحب عقل اهل علم کلام است - (۳) عقل شرف بشریت است - (۴) عقل در میان مردم یافت می‌شود. اهل ادب - (۵) عقل موهبت خداوند است - (۶) فقدان چشم دل از عقل محروم است - (۷) اهل عقل اهل بیناست. (۸) صاحب عقل طالب حق خواهد بود - (۹) عقل اولیاء الله آنها را به حق نزدیک می‌کند - (۱۰) اهل عقل اهل عمل هستند - (۱۱) نشانه عقل این است. سکوت - (۱۲) سواری که به حقیقت می‌انجامد عقل است - (۱۳) هوش خام / هوش جزئی قابل اعتماد نیست - (۱۴) هوش نام ظاهر نیست.

۶/۶/۱ بحث عقل در نظریه معرفت حضرت سلطان باهو رحمه الله

نظریه دانش یا «علم» که در زبان انگلیسی Epistemology یعنی «معرفت‌شناسی» نامیده می‌شود. این شاخه مهمی از فلسفه است و دانشی است که به دنبال شناخت حقیقت اطلاعات به دست آمده است. وقتی به تعالیم صوفیه نگاه می‌کنیم، می‌توان گفت که اندیشه‌های آنان بهترین شاهکار عقل بشری است. «Sahibzada: 23» دلیلی که صوفیا آن را رد می‌کنند، اساساً «عقل‌گرایی» است که از راه خدا دور می‌شود و اهداف انسان را به گونه‌ای مبهم می‌کند که انسان از هدف خود از خلقت غافل می‌شود. این نقطه‌ای است که صوفیا شروع به مخالفت با مانیفست‌ها می‌کنند. صوفیه کمالین در مورد

عقل بسیار پیچیده و ظریف بحث کرده است. اکثریت صوفیه یا اشعری بودند یا ماتریدی، یعنی عقل‌گرا بودند ولی روشنفکر نبودند - عقل را انکار نکردند بلکه عقل را به دو قسمت تقسیم کردند:

۱. هوش جزئی ۲. هوش کل

Two types of knowledge have been identified. These are tacit and explicit knowledge. In terms of tacit knowledge the term was originally presented in the sixties. (Reber, 1989: 134) Implicit knowledge has as well been identified, however, since its definition points towards an unconscious process that yields abstract knowledge. (Maldonado Garcia, 2014: 87)

«ترجمه: دو نوع دانش شناسایی شده است. اینها دانش جزئی و کل است. از نظر دانش جزئی، این اصطلاح ابتدا در دهه شصت ارائه شد. با این حال، دانش جزئی نیز شناسایی شده است، زیرا تعریف آن به یک فرآیند ناخودآگاه اشاره دارد که دانش انتزاعی را به همراه دارد.»

اگر گفته شود هوش تام به پشتوانه عقل صالح و هوش جزئی اشاره به عقلی است که نمی‌تواند از پوسته خود خارج شود، نادرست نیست، به دلیل همین محدودیت دچار خودخواهی می‌شود. اینک به مرور مباحث عارف بالله و عالم صوفی معروف سلطان العارفین حضرت سلطان باهو به ویژه عقل جزء و عقل کل می‌پردازیم تا بدانیم افکار و ایده‌های شما ما را در این زمینه راهنمایی می‌کند.

مالدونادو گارسیا محتوای تعالیم سلطان باهو را بررسی کرده است. طبق تعالیم سلطان باهو:

الف. قلب مبتلا به عشق رنج می‌برد و این درد یکی از ابعاد مهم حب الله است.

ب. درد حاصل از توافق یا اتحاد با معشوق فواید خاصی دارد که در مفهوم سلطان باهو از هر منفعتی از این دنیا بیشتر

است. (Maldonado Garcia, M. I., 2014: 14)

طبق تعالیم حضرت سلطان باهو (رحمه الله) عقل نیاز به انرژی دارد - اگر روح انسان بیدار و دل مرده باشد عقل از روح هدایت و انرژی می‌گیرد که به واسطه آن عقل بر سر سلطه گرفته و با انجام دادن آن به قسمتی محدود می‌شود و میزان عدم اطمینان در انسان تا حد بد نیت افزایش می‌یابد. اگر در وجود آدمی دل زنده است و نفس مرده است، این عقل از دل هدایت

و انرژی می‌گیرد که این عقل را به سمت خیر سوق می‌دهد - فردا عقل در وجود چنین آدمی بیدار می‌شود. سلطان باهو رحمه الله می‌فرماید:

«کسی که عقل خود را بیدار کرده است، عموماً در بین است - هر که این زمان را پرورش داده است، با اطمینان و اعتماد سرافراز شده است». «سید، امیر خان نیازی. ۷۵»

۶/۶/۲ سفیهان در پرتو اثر عقل بیدار

سفیهان به فرموده حضرت سلطان باهو کسانی که از نفس الله غافلند و از نفس و شیطان پیروی می‌کنند و غرق در حُب دنیا هستند، بی شعورند. این گونه افراد به دلیل دوری از خداوند متعال چنان سیاه دل می‌شوند که شریعت را به تمسخر می‌گیرند و آن را پیش پا افتاده می‌دانند - به قول حضرت سلطان باهو:

«اهل بدعت ادعای فقیر می‌کنند، اما فقیر نیستند - الاغ و بنده نفس و هوا هستند. از معرفت خدا بی بهره‌اند و بدبینان بد اخلاقی می‌کنند، این ریشوها در تمام عمر چهره عقل و معرفت نمی‌بینند که دنبال لقمه رزق می‌دوند. هم فقر بدعت گذاران و هم فقیران مردم روسیه - این مردم روسیه شب و روز غرق الکل و گناه هستند، از وضعیت معنویت خبر ندارند.»

سلطان العارفین در توضیح این مطلب می‌گوید:

«بشنو، سالک خدا در نظر مردم سفیه است، ولی به برکت علم، نزد خدا حکیم است». «سید، امیر خان نیازی: ۱۲۳»

۶/۶/۳ محاسبات علما در عقل بیدار

تنها گوشه‌ای از مفهوم وسیع شناخت شخصیت والای قدری صوفیانه برصغیر، سلطان العارفین، حضرت سلطان باهو را بررسی می‌کنیم که در آن علما را در پرتو نظریه معرفتی خود به نقد می‌کشد و آنان را پاسخگو می‌داند. اما قبل از آن، مهم است که یک نکته را در نظر داشته باشیم که هر ایدئولوژی هر تمدن، جنبش، مذهب یا شخصیتی را تنها زمانی می‌توان به معنای واقعی درک کرد که تعهد، رفتار آنها در محیط، به ویژه محیط زیست درک شود که در آن بزرگ شده‌اند، باید به تمایلات

جسمی و فکری، ترجیحات توجه شود. از این منظر، برای درک نقدی که حضرت سلطان باهو بر علما از طریق نظریه معرفت وارد می‌کند، لازم است عوامل فوق را در زمینه حضرت سلطان باهو درک کرد. در غیر این صورت، عطش ادراک باقی می‌ماند.

۴/۶/۶ علم و مقام علما در نزد سلطان باهو

۱. عالم کسی است که وارث پیامبران و آثار محمدی صلی الله علیه و آله و امین خدا باشد.

۲. کسی که راه علم را بشناسد به فقر کامل آگاه می‌شود.

۳. مقصود از علم موافقت با خدا و مخالفت با شیطان است - چنین دانش و عالم دوست خداست.

در زبان پنجابی به مردم توصیه می‌کند:

علم باپچھ جو فقر کماوے کافر مرے دیوانه هو

ترجمه: یعنی بدون معرفت رفتن در مسیر فقر اشتباه محض است گویی تلاش برای رسیدن به فقر با جهل مانند افتادن

در چاله غفلت است. « Rizvi ۱۹۹۲، ۱۳۲ »

وقتی سخنان سلطان العارفین را مطالعه می‌کنیم، تعداد زیادی از این ابیات را می‌بینیم که این تصور را ایجاد می‌کند که او

به برتری علم و دانش یقین ندارد. در ابیات وی قطعاً نه نفی علم و نه نفی شریعت نیست بلکه نفی چنین علمای که امت را

بر اساس مصلحت و منیت باطل خود تقسیم می‌کنند کسانی که تکبر و حسد و کینه توزی و دنیاطلبی را سبک زندگی خود

قرار داده‌اند و چنان در تصنع و ساختگی غرق شده‌اند که برتری فکری خود را بر بزرگان واقعی دین بیان می‌کنند.»

67. (MUSLIM Institute 2013)

نتیجه گیری

در این مقاله، بررسی اثر "عقل بیدار" نشان داد که در هیچ یک، مصححان نسخه‌شناسی علمی ماخوذ خود را مطرح نکرده

اند و بدون شناسایی تاریخی و تطبیق دقیق نسخ، باتوجه به امکاناتی که در عصر خود در اختیار داشتند، دستنویس را از

بین دستنویس‌های دستیاب برگرفته و تصحیح را بر اساس آن دستنویس یا با استفاده از چند نسخه بدل به شیوه اجتهادی یا

التقاطی به انجام رسانده اند. به این دلیل تصحیحات قبلی اثر عقل بیدار از سلطان باهو به دلیل فقدان نسخه شناختی تاریخی و نقصان نسخه‌شناسی تطبیقی از نظر روش شناختی از اعتبار برخوردار نیست. آنچه بیش از همه به اعتبار اثر چاپی فارسی عقل بیدار را خدشه دار می‌کند و تصحیح مجدد آن را ضرورت می‌بخشد، نسخ معتبر اقدم وجود دارند که از نظر ترکیبات و ضبط کلمات و حفظ نحو قدیمی جملات و عبارات، به مراتب از نسخ معاصر «/بی تاریخ» و نادرست و ناقص به کار گرفته شده در نصحیحات گذشته بهتر و صحیح‌تر اند. خامه مؤلف نزدیک تلفیقی از نژادهای فنی، مسجع و مرسل می‌باشد. اینجا شایان ذکر است اگرچه نگارنده سعی کرده است بعضی از نکات مبهم و کلیدی رایج در میان صوفیه را از لابه لای گفتارهای بزرگان طریقت و گاهی نیز از جانب خودش مطرح کند ولی در ذکر حکایات، گاهی از دقت علمی لازم برخوردار نبود؛ لذا منابع به روایات اثر بابد با احتیاط صورت بپذیرد.

در این بررسی به منظور اشکالات کمی و کیفی نسخه‌شناختی تصحیحات اثر عقل بیدار، فهرست چاپی و دیجیتالی کتب خانه از دست کم سه کشور اسلامی و غیر اسلامی، به چهار زبان گوناگون بررسی شده است تا نسخه قدیمی معتبر وی شناسایی شود. اگرچه بدست آوردن نسخ از دوران حیات سلطان باهو بسیار زمان‌بر و طاقت فرسا بود، اما خوشبختانه اکنون با در دسترس بودن آنها، تصحیح آن اعم از چاپی و غیرچاپی با اتخاذ روشی مناسب در حال انجام است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

۱. امیرخان نیازی، سید، مترجم رساله روحی، لاهور: انتشارات العارفین پبلیکیشنز، «۱۳۷۹ ش»
۲. انوشه، حسن، ادب فارسی در شبه قاره ج ۴، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران «۱۳۲۳ ش»
۳. آریا، دکتر غلامعلی، طریقه چشتیه در هند و پاکستان، تهران، زوار، «۱۳۶۴ ش»
۴. بشری، جواد «دو مصحف سده پنجمی به خط کوفی شرقی در پاکستان» مجله آینه پژوهش، فروردین و اردیبهشت. شماره ۱۸۱. ص ۲۲۵-۲۵۴. «۱۳۹۹ ش»
۵. خان بابا، مشار، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی تهران. «۱۳۷۳ ش»
۶. رانجها، محمد نظیر فهرست نسخه‌های خطی: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، «۱۳۷۲ ش»
۷. زرین کوب، عبدالحسین یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، تهران، طهوری. «۱۳۵۱ ش»
۸. سید، کلثوم-سلطان العارفین محمد سلطان باهو، مجله دانش «بهار و تابستان شماره ۱۷-۱۸» «۱۳۶۷ ش»
۹. سجادی، سید جعفر، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تغییرات عرفانی «چاپ دوم» تهران: انتشارات طهوری. «۱۳۵۴ ش»
۱۰. شهریارنقوی، دکتر با حیدر، فرهنگ اردو و فارسی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. «۱۳۷۰ ش»
۱۱. سید، امیر خان نیازی عقل بیدار، مترجم. العارفین پبلیکیشنز لاهور.
۱۲. علی، سلطان الطاف، احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باهو «و نظری در افکار وی»، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چاپ اول «۱۳۸۱ ش»
۱۳. کی. بی. نسیمدیوان باهو: انتشارات حضرت سلطان باهو اکدیمی، لاهور. «۱۹۹۰ م»
۱۴. محمد، شمس جواد «نگاهی به احوال و آثار سلطان باهو» - مجله آموزشی و پژوهشی دانشگاه مذاهب اسلامی سال دوم شماره ۶ زمستان ۸۵
۱۵. منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. «۱۳۷۷ ش»
۱۶. نوشاهی، عارف، برگ‌هایی کهن، اوراق عتیق به کوشش سید محمد حسین حکیم، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ج ۳، ص ۵۳-۸۳. «۱۳۹۲ ش»
۱۷. نوشاهی، عارف کراچی، فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان، «۱۳۵۰ ش»
۱۸. Ali, Sultan Hamid- Manaqib-i Sultani. Lahore: Pakistan, Malik Chanan Din Publishers (1956) (Regd).
۱۹. Maldonado Garcia, M. I. - Frequency Counts in South Asian Poetry; Sultan Bahu's Concept of Mystical Love. A Research Journal of South Asian Studies. Vol. 29(1) (2014) 333-344
- Mevlana Rumi and Sultan Bahoo, Collection of selected essays, Sahibzada Sultan Ahmad Ali, Muslim Institute -

London

۲۰. MUSLIM Institute- Three Day International Hadrat Sultan Bahoo Conference. 20th, 21st & 22nd March. Islamabad. <http://muslim-institute.org/Galleries?album=17/Three-day-International-Hadrat-Sultan-Bahoo-Conference>. (2013)

۲۱. Rizvi, History of Sufism in India, New Dehli, 1992

۲۲. Reber, A. S- Implicit learning and tacit knowledge. Journal of experimental psychology: General, (1989) 118(3), 219.

۲۳. Polanyi, M- The tacit dimension. London: Routledge Kegan Paul (1966)